

Franquisme i “contrarevolució agrària” a Catalunya durant la immediata postguerra (1939-1945)

Javier Tébar Hurtado

La dictadura franquista actuà de forma contundent contra les experiències revolucionàries endegades a partir del juliol de 1936, tant en el món industrial i de serveis com en l'àmbit agrari. Més enllà, però, del que podria inscriure's en la lògica de la guerra, el “Nuevo Estado” posà fil a l'agulla per liquidar els canvis propiciats al llarg dels anys trenta per les polítiques republicanes de reforma al camp.

Les disposicions legals sobre la devolució de les terres als seus antics propietaris –les inicials de 23 de febrer de 1939 i de 6 de juny de 1940, i les posteriors– han estat utilitzades com a argument per definir aquest procés com una “contrareforma agrària”.¹ Tanmateix, tal com ha suggerit Carlos Barciela, anar més enllà de l'ordenament legal i les mesures tècniques, que limitarien l'actuació del règim franquista a una resposta enfront del projecte republicà, pot permetre interpretar aquest procés com una veritable “contrarevolució agrària”.²

La devolució de les terres

Les actuacions de molts propietaris agrícoles inicialment sobrepassaren els marges de la mateixa legislació del nou règim. Actuaren així, en gran mesura, perquè entenien que la victòria franquista els proporcionava la legitimitat per fer-ho. Això va exposar sense embuts el màxim responsable del *Servicio de Reforma Económica y Social de la Tierra* (SNREST), posteriorment *Instituto Nacional de Colonización*, Angel Zorrilla: “*otras veces, al liberarse los pueblos, entran en ellos*

1. SORNÍ MANÉS, José (1978). “Aproximación a un estudio de la contrarreforma agraria en España”. *Agricultura y Sociedad*, núm. 6, p. 181-216.

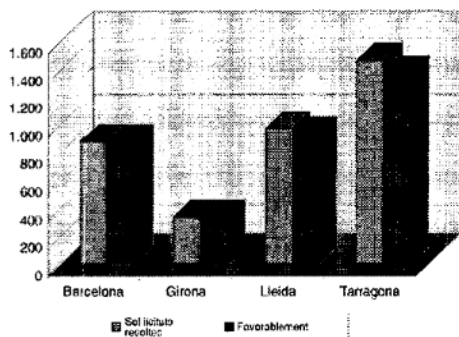
2. BARCIELA, Carlos (1986). “Los costes del franquismo en el sector agrario: la ruptura en el proceso de transformaciones”. Dins: VV.AA. *Historia agraria de la España contemporánea*. Barcelona: Crítica. p. 402.

con las armas nacionales propietarios de algunas de sus fincas, que las toman inmediatamente de una manera violenta".³

El Servicio de Recuperación Agrícola creat durant la guerra, que actuà fins 1940 dins de l'estructura del SREST, era l'òrgan encarregat de gestionar la incauació i devolució de les terres als propietaris.⁴ Als seus informes oficials hi ha algunes dades sobre l'abast de la devolució de béns agrícoles reclamats. En les novament anomenades *províncies catalanes* es produïren 3.635 reclamacions. Entre 1938 i 1940 aquest organisme resolgué a Catalunya un 96% de mitjana de respostes positives en la devolució -el 100% en el cas de la província de Girona- mentre que els únics cinc recursos interposats en contra de reclamacions de devolució foren tots desestimats.⁵ Aquestes dades, insistim de caràcter oficial, mostrarien en termes generals que el percentatge de resolucions favorables a la devolució van ser molt elevats en el cas català: per a Barcelona el 99% -comparable amb províncies com Jaén, Ávila, Ciudad Real, Cuenca, i per damunt del 97% de Córdoba-, per Lleida el 96% i per Tarragona el 91%.

Quadre 1
Nombre de peticions de devolució de béns agrícoles
a Catalunya, 1938-1940

Núm sol·licituts per devolucions de bens agrícoles	Sol·licituts resoltes	Favorablement	Desfavorablement
Barcelona	874	864	10
Girona	336	336	0
Lleida	966	930	36
Tarragona	1.459	1.365	94
TOTAL	3.635	3.495	140

Font: Elaboració pròpia a partir de la "Memoria de la gestión realizada por este Servicio desde su creación en mayo de 1938 hasta su extinción en diciembre de 1940". Ministerio de Agricultura. Madrid. s.f., p. 215.

3. BARCELIA, Carlos (1986). "Los costes del franquismo en el sector agrario: la ruptura en el proceso de transformaciones", p. 403.

4. *Ley de Recuperación Agrícola* de 3-V-1938. BOE núm. 562, de 6-V-1938.

5. SERVICIO DE RECUPERACIÓN AGRÍCOLA (s.f.). *Memoria (1938-1940)*. Madrid: Ministerio de Agricultura, p. 9.

La situació de buit legal, és a dir la manca d'actuació en un sentit o altre que va produir-se poc abans de finalitzar la guerra en determinades zones del país, afavorí sovint un procés sense les mínimes garanties jurídiques, tal com deixa entreveure el mateix informe del SRA quan assenyala com un fet positiu el que *"en las zonas liberadas en marzo de 1939 no fué preciso que el Servicio se ocupase de la administración de las fincas porque se devolvían inmediatamente a sus propietarios"*. El valor total dels béns agrícoles intervinguts per les "jefaturas provinciales" del SRA, des de la seva creació fins l'1 d'abril de 1939, era per a les províncies catalanes el següent: Barcelona per sobre dels 20 milions de pessetes, Tarragona 8 milions, Girona 5 milions, Lleida 4 milions. La seva suma arribava a menys de l'1 per cent del total dels 475.706.054 pessetes que el SRA estimava com valor total dels béns agrícoles intervinguts.

Quadre 2 **Administració de finques rústiques abandonades**

Administració de finques rústiques abandonades				
	Contractes	Núm-Finques	en Ha	Conreus
Barcelona	97	122	59	Secà, horta i vinya
Girona	113	113	99	Cereals, vinya, olivar, horta
Lleida	9.027	8.820	5.460	Regadiu, olivar
Tarragona	547	600	604	Secà, vinya, olivar, fruitals
TOTALS	9.784	9.655	6.222	

Font: Elaboració pròpia a partir de la "Memoria de la gestión ..." del servicio de Recuperación Agrícola, Opus.cit. p. 211.

L'administració de finques rústiques abandonades pel que fa a les províncies catalanes en la memòria del SRA reflecteix amb notable claredat l'impacte, molt superior al que tingué en la resta, de l'actuació d'aquests organismes de guerra en les terres de Lleida, pel fet que fou la primera zona "alliberada" per l'exèrcit rebel.

Una altre qüestió és la propaganda llançada per les autoritats franquistes respecte de la destrucció portada a terme pels republicans. A la província de Barcelona –llavors considerada la sisena província espanyola en riquesa agrícola- la valoració sobre aquesta destrucció s'ha de prendre amb molta cautela, ja que es compta amb certs indicis que permetrien qüestionar-la. Algunes informacions apuntarien en aquesta direcció, com per exemple les elaborades el 1942 per la "Cámara Agrícola Provincial de Barcelona", després de reiterades peticions del Fiscal de la "Causa General" per tal de complementar la informació sobre l'abast de la destrucció de finques rústiques i l'aplicació de responsabilitats polítiques. El president de la Cámara, Pere Cabot

Puig⁶ exposava que aquesta entitat “*ha procurado obtener los datos interesados, pero a pesar de la publicidad, y del tiempo transcurrido, solamente ha conseguido los datos que (...) acompaña la relación anexa al presente oficio, debiendo informar a V.S. que los perjudicados son varios de miles de personas y la cuantía de los daños es de varios millones de pesetas, sin que se pueda señalar en forma fija, el número de perjudicados y la cuantía e importancia de los daños, por no tener datos suficientes, debido a la falta de colaboración de las personas perjudicadas, que no han comparecido ante la Cámara para informarla debidamente*”.⁷ Aquesta és una resposta que fa difícil entendre que les persones afectades que podien acollir-se a una reclamació no volguessin col·laborar en recuperar uns béns propis. Cabot, de qualsevol manera, dóna inicialment el nombre de tan sols 28 propietaris, una xifra que contrasta amb els “*miles de personas*” que es presenten com afectades durant el “*período revolucionario*”. Finalment es va confeccionar un llistat de 71 propietaris que foren víctimes d’aquest tipus de pèrdues.⁸ Aquests reclamaven danys per l’ocupació o destrucció de finques, i la seva valoració es feia d’una forma *sui generis*, sense aportar cap prova més que la declaració personal. La major part d’elles es referien a la destrucció de zones forestals, danys que possiblement són difícils de quantificar, i la resta es presentava com pèrdua de ramat i de fruits que certament tampoc resultaria fàcil d’avaluar.

A banda del que es podrien considerar “polítics de reparació de guerra” per part del “Nuevo Estado” en l’àmbit de la propietat agrària, caldria ara posar l’accent en una altra qüestió: la referida als nombrosos desnonaments i revisions dels contractes de conreu que es portaren a terme durant el mateix període. Els propietaris, amb l’argument de legítima retroactivitat, sovint van coaccionar als arrendataris i parcers perquè, entre 1939 i 1941, els lliuressin els arrendaments i les parts de fruits corresponents als anys de la guerra. Hi ha també testimonis escrits, com el del president de la Comissió Gestora municipal de la localitat de

6. En Cabot Puig es concentraven també els càrrecs de “Jefe de la Hermandad Provincial” y “Jefe” dels “sindicatos agropecuarios de la CNS”. Propietari agrícola de la comarca d’El Maresme, fou des dels anys vint un destacat personatge en els sindicats agrícoles de Mataró, agrupats en la Federació Sindical Agrícola de Litoral; així mateix, fou dirigent, primer, i president, després, de la “Unió de Sindicats Agrícoles de Catalunya” (USAC), entre 1934-1936. Aquesta federació de cooperatives agrícoles, si bé recollia diferents tendències polítiques, fou durament criticada per les organitzacions cenetistes i rabassaires pel predomini en ella d’una concepció professional de l’agrupació dels agricultors. Per a la FSAL vegeu POMÉS, JORDI (1991). *Les “Mataró’s Potatoes” i el cooperativisme agrari al Maresme (1903-1939)*. La FSAL. Barcelona: Caixa Laietana.

7. “Informe de la Cámara Provincial Agrícola de Barcelona”. Archivo Histórico Nacional (AHN); Sección Fondos Contemporáneos (SFC). Lligall 1.440, expedient num. 3 de la “Causa General de Cataluña” (Microfilm).

8. “Informe de la Cámara Provincial Agrícola de Barcelona”. AHN; SFC. Lligall 1.470, s.n. d’expedient, de “Causa General de Cataluña”.

Palau-solità, a la comarca del Vallès Occidental, que expressarien la presència d'un elevat component d'arbitrarietat en aquestes actuacions:

"algunos propietarios de fincas rústicas de este término municipal, coaccionan a sus arrendatarios para que satisfagan los arrendamientos de las tierras que cultivan, correspondientes al periodo de la revolución roja, o sea de los años 1936, 1937 y 1938, con la amenaza de que si no pagan dicho arrendamiento serán desposeídos de las fincas, me veo en el caso de advertir a aquellos propietarios, la improcedencia de sus reclamaciones mientras tanto (sic) por la superioridad no se legisle o se den normas para el cobro de dichos descubiertos. Asimismo se advierte a los arrendatarios interesados que cualquiera coacción o amenaza de (sic) que sean objeto por parte de los propietarios de las fincas que cultiven, deberán ponerla seguidamente en conocimiento de esta Alcaldía, la que comprobado el hecho, impondrá la sanción procedente de justicia".⁹

Les noves autoritats, de fet, trigaren alguns mesos per actuar sobre aquesta qüestió, fins al juliol, quan s'aprovaren les disposicions que permetien cobrar solament el 50% dels arrendaments referits als anys de guerra, en cas que els conreadors no estiguessin inculpats per responsabilitats polítiques. Altres situacions també fan referència al simple incompliment dels contractes, o bé a la finalització davant la fugida momentània o l'exili –provisional o definitiu– d'alguns llauradors i rabassaires, que mai recuperarien les seves propietats i els seus drets sobre les terres que conreaven i les seves eines.

Algunes d'aquestes irregularitats i actuacions, així com la violència que va acompanyar-les, estigueren estimulades per una normativa legal permissiva i afavoridora dels interessos dels hisendats i propietaris. Aquest fou el cas de la mateixa Llei sobre "normalització" d'arrendaments de juny de 1940. Però també i especialment la Llei d'Arrendaments Rústics de 23 de juliol de 1942, que propiciaria l'extensió de casos de simulació del conreu directe i personal per part dels propietaris, amb l'objectiu de promoure els desnonaments. L'abast d'aquest frau obligaria a les mateixes autoritats franquistes a prendre mesures especials, aprovades per la Llei sobre desnonaments de finques rústiques per a conreu directe i personal, de 18 de març de 1944.

La violència política al camp català

La trajectòria de la conflictivitat social agrària, sostinguda desigualment en el conjunt del camp català des del primer terç del segle XX, tingué un punt d'inflexió l'any 1939. La repressió i la coerció no són la única clau explicativa d'aquest

9. BANDO de Don Bartolomé Soler Rabassó, alcalde presidente de la Comisión Gestora de Palau-solitar. 25-IV-1939. Correspondència 1939-1947. Arxiu IACSI (AIACSI).

procés, al costat s'han de situar l'anàlisi de les polítiques de consens i integració elaborades per les noves autoritats, però en aquests primers anys la violència política adquirí un paper central.

L'apel·lació a la *pacificació* i la recomposició de les formes i relacions contractuals al camp apareixeria com un procés més difús del que suggereix únicament un canvi legislatiu antagònic al republicà. I és que va desplegar-se, juntament amb la violència política exercida per les noves autoritats, una violència protagonitzada especialment pels propietaris rurals. Tant en un com en l'altre tipus de violència, l'Església catòlica tingué un paper que no es reduí solament a la simple col·laboració. La seva *incardinació* en el mateix règim li va permetre acomplir funcions essencials en el control ideològic i de comportaments de la població. Alhora conferia sovint cobertura ideològica i institucional a les actuacions que eren producte de la revenja personal i de delacions, atiadades per dinàmiques socials i polítiques arrelades en les comunitats rurals amb anterioritat a la finalització de la guerra.¹⁰ L'anmateix, altres actuacions no es podrien explicar com a *respostes reactives*, sinó que formaren part d'actuacions que cal explicar en el nou context històric.

Sobre la repressió individual cal dir que les persones afusellades a Catalunya, entre 1938 i 1953, foren prop de 3.400; adoptant una forma especialment intensa durant els primers anys.¹¹ El règim que cridava als quatre vents "Arriba el campo", exaltant els valors dels *camperols espanyols*, va realitzar veritables *ràtzies* pageses malgrat el seu discurs *agrarista*.¹² A tall d'exemple, a Catalunya, on aquesta persecució política es manifestà amb major intensitat a les comarques agrícoles de la Terra Alta i de l'Alt Penedès, el nombre de les persones afusellades la professió dels quals era "pagès/pastor/jornaler del camp" són un total de 1.126; conformen el que podria ser la població d'un poble petit, posem per cas el cens de Cabrera de Mar l'any 1930. Això representaria el 33% del total de persones afusellades pel règim franquista a Catalunya durant aquells anys. Ara bé, si es considera aquest grup professional pel conjunt comarcal català exclouent el Barcelonès, atenant el seu caràcter de comarca més industrial, aleshores el percentatge de les persones afusellades adscrites a aquest grup professional "pagès" sobre el total de les víctimes es situa molt a prop del 42% del total d'afusellats a Catalunya.¹³

10. MIR, Conxita (2000). *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Lleida: Milenio.

11. SOLÉ i SABATÉ, J.M. (1985). *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Barcelona : Edicions 62.

12. VELASCO MURVIEDRO, C. (1982). "El pensamiento agrario y la apuesta industrializadora en la España de los cuarenta". *Agricultura y Sociedad*, núm. 23, p. 235-273. Veure també JUAN, R. "Notes sobre el feixisme agrari espanyol: la utilització del cas Valencià". *Argumentos*, núm. 4, p. 175-177.

13. SOLÉ i SABATÉ, J.M. (1985). *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Barcelona : Edicions 62, p. 216-217.

L'exili: una altra forma de repressió

Quan Feliu Tura i Valldeoriola decidí tornar a casa feia pocs mesos que havia finalitzat la II Guerra mundial. Europa semblava un gran enderroc. El règim del Generalísimo Franco a Espanya necessitava amb urgència resituar-se. Sortir de l'amenaça d'un aïllament, després de la derrota de l'Eix, en el nou context internacional.¹⁴ A l'agost de 1945 les autoritats franquistes decidiren aprovar un indult. Fou llavors quan la família Tura decidí retornar després d'uns anys d'exili a França.¹⁵ Posats a reconstruir la vida, hom pot fer-ho en el seu país. Una altra vegada, abandonaven l'escenari d'una guerra que encara expirava, com havien fet en marxar de Catalunya. En el record: la fugida, la neu i el fred d'aquell hivern que acompanyà l'ocupació definitiva del país per les tropes franquistes, quan s'iniciava l'any 1939. Les notícies colpidores del bombardeig sobre Granollers, quan regnava la desesperança, sobre unes ciutats vençudes, conquerides, ocupades definitivament el 10 de febrer. La seva sortida, les llargues fileres de gent extenuada i balba; a Puigcerdà, a Portbou, a La Jonquera es formava un gran embús de més de 450.000 persones de totes les edats que fugien en retirada, entre ells 80.000 catalans.¹⁶ Eren una part de la República que havia estat derrotada.

Però aquell any de 1945, ara que es tancava la seva odissea personal, quan tornava a casa, el trot del ferrocarril que els portava a Feliu Tura i la seva família des de Portbou fins a Mollet del Vallès podia ser cansat, com el d'un animal que fa un bleix. Arribant a prop de Mollet, per les finestres podria reconèixer el terreny suaument ondulat de la Vall del Besòs; el característic remugar del bestiar en els escorxadors i el bramul a les vaqueries rurals. El blatdemorar i les espigues llargues i primes del blat bord; els camps sembrats de *pommes de terre*, com les anomenen els francesos a les patates, amb els seus talls ramats; les terres de regadiu amb els fruiters coberts d'un sol blanquinós. Aquell paisatge possiblement era per a Feliu Tura allò més comprensiu de tot el que havia passat des de feia temps. Llavors, però, de nou els records; per molt que volgués oblidar, eren els records d'allò que els havia passat. L'exili, els primers mesos a un vila enca-

14. El règim no promulgarà cap amnistia en 30 anys, solament promulgarà una sèrie de gràcies parcials i limitades als delictes de dret comú; no fou fins el 31 de març de 1969 quan prescriuran els considerats delictes comesos durant la Guerra civil. Vegi's DREYFUS-ARMAND, G. (1999). "Diversidad de retornos del exilio republicano de la guerra civil española". Dins: J. Cuesta (coord), *Retornos (De exilios y migraciones)*. Madrid: F. Largo Caballero, p. 156-157.

15. DREYFUS-ARMAND, G. (1999). "Diversidad de retornos del exilio republicano de la guerra civil española, p. 157 i ss. L'autora assenyala la clara distinció entre els retorns massius que es produïren el 1939, des del mes de març, i els retorns espaiats i individuals que predominaren després de la Segona guerra mundial, com fou el cas de Feliu Tura.

16. Aquestes xifres estan recollides a PIGENET, P. (2002). "D'una guerra a l'altra: la trajectòria socioeconòmica dels refugiats catalans a França del 1939 al final de la Segona guerra mundial". Dins: *Enfrontaments civils. postguerres i reconstruccions*. Ed. Associació Recerques i Pagès Editors: Lleida, p. 1086. Respecte als 80.000 catalans la font és *Quaderns de l'Arxiu Pi i Suñyer*, (1998), núm. 3, p. 121.

ra lliure; el tracte de les autoritats franceses amb els refugiats, als que qualificaven d'indesitjables; el rebuig mostrat per una part de la població francesa davant el *rojos espanyols*, aterrada en rebre les notícies que la propaganda franquista i els sectors dretans francesos van fer circular profusament: la *raça destructora* dels republicans i la persecució religiosa que protagonitzaren. Els ciutadans del país de la Llibertat tenien llavors la mirada de por que provoquen els *fantasmes* que vénen d'una guerra.¹⁷

Feliu, com tothom, s'havia assabentat l'1 de setembre de 1939 que les tropes hitlerianes envaïen Polònia, havia començat la guerra a Europa. Després, la guerra estava entre ells. S'inicià l'ocupació nazi de França l'estiu de 1940. El record del pas amb el seu fill Esteve pels camps de refugiats de Saint Cyprien, de Septfonds i al camp d'Agde, conegut com el "camp dels catalans", enrolats als "grups de treballadors estrangers" creats pel govern de Vichy. La pèrdua del seu altre fill, Joan Tura i Ros, que morí en el camp d'extermini austríac de Mauthausen l'octubre de 1941.¹⁸ Mauthausen: primer un so estrany, després una paraula que no podria oblidar. Una paraula desconeguda, d'un lloc i un país desconeguts per a ell.

Quan la família Tura baixés del tren a Mollet del Vallès, a la seva vila, la gent se'ls podria mirar, com va passar amb d'altres retornats, com a sospitosos. Ells podrien intentar esquivar els carrers principals, però també potser seria inevitable escoltar a algun retret a la seva esquena. Per això Feliu podia estar preparat, al cap i a la fi era un destacat dirigent rabassaire, havia estat escollit alcalde de Mollet del Vallès durant anys en l'època de la República i havia estat militant del PSUC. Aviat potser li arribarien comentaris sobre l'assassinat del seu company de consistori i de partit Josep Fortuny Torrents; del Miquel Ventura d'ERC i del treballador de Tenebrà Moderna Franco-Espanyola, el cenetista Mainon.¹⁹ Aviat podria veure amb els seus propis ulls que el sindicat rabassaire -el seu sindicat- havia estat substituït pel "Sindicato de San Isidro" de la Central Nacional Sindicalista, el sindicat del partit únic FET-JONS. Encara l'edifici mostrava els senyals deixats per la bomba que va caure als Quatre Cantons el gener de 1938 i provocà la mort d'alguns molletans. A l'Ajuntament, una ombra del que Feliu

17. Sobre l'eficàcia de la propaganda franquista, des de l'oficina creada a París, amb un gran protagonisme del grup de catalans, veure PINOL, Josep Ma (1993). *El nacionalcatolicisme a Catalunya i la resistència, 1926-1966*. Publicacions Abadia de Moniserrat: Barcelona, p. 49-51.

18. ROIG, Montserrat (1977). *Els catalans als camps nazis*. Eds. 62: Barcelona, p. 450. Recentment s'ha publicat una bona síntesi vegis TORAN, Rosa (2002). *Vida i mort dels republicans als camps nazis*. Ed. Proa: Barcelona.

19. Josep F. Fortuny Torrents fou regidor per ERC, alcalde entre novembre de 1936 i juny de 1938, quan s'incorporà a l'exèrcit popular regular. La seva professió, segon les dades de JM Solé tenia relació amb el comerç. Fou afusellat al Camp de la Bota, a la ciutat de Barcelona, el 16-VII-1939, on també, en dates distintes ho foren altres tres veïns de Mollet: Joaquim Aguirre Morata, Miquel Ventura Coll i Josep Mainon Campos; tots afusellats entre juliol i novembre de 1939; vegis SOLÉ i SABATÉ, J.M. (1985). *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Eds. 62: Barcelona, p. 334-335.

havia conegut en un altre època, es recordava permanentment la "victoria del glorioso ejército nacional" amb pancartes repintades; el català havia desaparegut del discurs públic i era perseguit en el privat; una part dels veïns estaven empresonats o a l'exili, d'altres havien mort; les denúncies eren moneda corrent, els republicans molletans amb desesperació tractaven de trobar avals per tal de sobreviure.

Feliu Tura havia tornat amb el seu fill Esteve. No tenien res, no fou jutjat, no els molestaren massa, però se'ls havia fet fora de les seves terres. Havia de tornar a començar, ara envellit i derrotat. Havia de trobar terra per poder treballar-la, que és el que havia fet tota la seva vida, perquè la seva professió era la de "llaurador"; era un *pagès pobre*, un rabassaire, que conreava diferents parcel·les; unes en arrendament, d'altres en rabassa i dues en propietat²⁰; aquelles que estaven a la zona de Calderí, on gaudia del regadiu, o el tros de terra al camp d'El Platero -a l'actual polígon Magarola- i d'altres a Gallecs: el camp *La Sibèria*, en propietat, i la *Pedra Salvadora*. Tanmateix, aquella vila de Mollet del Vallès, amb més de 5.000 habitants, ara que hi havia pau a Europa era per a Feliu Tura tan estranya com el so de la paraula Mauthausen.

Llavors, potser tornaria als seus records i a preguntar-se pels seus companys de la *Unió de Rabassaires*, alguns dels quals havia retrobat a França; què farien ara aquell grup reunit a la França alliberada?: en Ramon Mas Colomer pagès i dirigent de Sant Cugat del Vallès, Feliu Roig i tota la resta.²¹ Però, sobretot, on eren els altres? On eren el Jaume Alonso i Algueró de les Terres de l'Ebre o el Celestí Boada i Salvador de Gramenet del Besòs, que no havia tornat a veure mai més.²² On era el seu amic i president de la FSAC Josep Calvet, després del que s'havia

20. Una part de les dades sobre el perfil biogràfic de Feliu Tura, (Mollet del Vallès. 1888-1956), han estat extretes del treball, pel que sabem inèdit, de PI PADRÓS, Carme (1988). *Feliu Tura i Valldeoriola. Rabassaire i Alcalde republicà. Mollet del Vallès, 1888-1956*. [Treball de curs]. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Volem aquí mostrar el nostre agraïment a l'autora.

21. La resta de membres eren: Jaume Sallés i Figueres, Josep Buil Castan, Ramon Poch, Pau Padró, Pau Baqués Duran, Joan Bertrán, Jaume Grau Marcé, Joan Bosch Granja, conegut com *Xandrus*, Francesc Brunet i Comallonga, Francesc Mateu i Franquesa, Sebastià Garsaball, Francesc Olivé Fontanet, Josep Carles i Masó, Cristòfol Rebull, Pau Rovira Roca, Joaquim Cufí i Barceló, àlies *Nocaire*, Pere Santacana, Miquel Colet, Jaume Fortunado, Pere Puig, Jaume Cortadella Illa, Joan Baldrís, Romà Planas, Josep Baqués, Gregori Biosca Biosca. Les dades sobre els itineraris d'alguns dirigents de la UR, la seva reconstrucció a França, amb la publicació de primer número de *La Terra* el 6 d'abril de 1946, així com la posterior crisi UR-PSUC, que es resolgué a partir de 1946-1948 el trencament de la UR, a la qual es sumà el 1950 l'escissió de l'organització del mateix PSUC i es pot resseguir a MAYAYO, Andreu (1995). *De pagesos a ciutadans. Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agrari a Catalunya, 1893-1994*. Catarroja-Barcelona: Editorial Afers.

22. Jaume Alfonso Algueró, Mora la Nova, Ribera d'Ebre. ERC-UR, regidor d'obres públiques en l'Ajuntament de Móra la Nova, pagès i mecànic, afusellat a Tarragona el 15-VII-1939, vegis SOLÉ, JMa (1985). *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Eds. 62: Barcelona, p. 424; malgrat que no posa que era dirigent de la UR ni pagès. Celestí Boada, pagès, fou afusellat, 18-10-1939, en el camp de la Bota, casat, Josep Ma Solé no li posa cap militància. p. 314-315.

aprovat a la darrera reunió de l'Executiu, el juny passat, a Perpinyà?²³ On era tanta gent com havien estat?

Un periple diferent va ser el de Josep Calvet, que romandrà a l'exili sud-americà; això sí aïllat d'uns i altres grups polítics, bé per l'anticomunisme imperant entre alguns dels seus membres, bé per l'ombra que planava sobre la seva actuació com a màxim dirigent de la FSAC, en un context d'enfonsament organitzatiu del PSUC.²⁴ Havia salvat la vida, però Calvet llavors no té a prop el Castell de Burriac, que ensaca els migjorns que a Argentona no bufen; ni la façana de la Casa de la Vila, que sembla una casa pairal, en la qual hom pot arribar a imaginar-se les banderes i estendards del nou règim. Quan podria tornar a passejar entre els més de 3.000 veïns del seu poble, a vora de la riera d'Argentona, com es feia als estius? Potser com havia fet després de plegar d'un dels seus primers treballs, el de cambrer, servint als burgesos de Barcelona que ocupaven aquells casals de bellesa arquitectònica del mestre Puig i Cadafalch, com *Can Garí*, dels Garí del món de les finances. On podria ser el seu amic i company Feliu Tura, que anava a visitar agafant la carretera de la Roca del Vallès, entre pinedes i alzinars? Ara, després del fragor de la batalla, tot podrien ser preguntes. Preguntes sobre una terra on ja no estaven; tot eren notícies rebudes com qui espera un canvi de rumb immediat; tot era una barreja d'*esperances desfetes* i promeses per demà; tots aquells comentaris que circulaven sobre l'explicació d'*una conversa i l'amistat interrompudes*.²⁵ Josep Calvet mai no tornaria a veure Argentona, aquell poblet de l'interior de la comarca del Maresme, des d'on s'ensumava alguns dies el mar, tan a prop. Però el cert és que, després de tot, la gent que havia aconseguit arribar a l'exili han de fer l'esforç per considerar-se *afortunats*; havien salvat la vida, intentaven refer-la.

23. La informació sobre aquesta reunió de la UR, els seus participants i la seva decisió de desautorització de Josep Calvet i el seu enviat, Armengol, en el govern català a MAYAYO, Andreu (1995). *De pagesos a ciutadans. Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agraris a Catalunya, 1893-1994*. Ed. Afers: València, p. 177.

24. Josep Calvet i Móra, (Argentona, 1891 -- Bogotà, 1950), *pagès pobre*, que als 13 anys inicià la seva activitat sindical, com a fundador del Sindicat d'oficis de la UGT de la localitat. Vegeu COLOMER ROVIRA, Margarida (1996). *Josep Calvet i Móra. La trajectòria d'un rabassaire argentoní 1891-1950*. Ed. Ajuntament d'Argentona: Argentona; i de la seva ressenya biogràfica al *Diccionari Biogràfic del Moviment Obrer als Països Catalans*(2000). Edicions Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona, pp. 296-297. Per la crisi organitzativa del PSUC veure MARTÍN RAMOS, J.L. (2002). *Rojos contra Franco. Historia del PSUC, 1939-1947*. Edhasa: Barcelona, p. 79-82.

25. CERNUDA, Luis (1982). "De la conversación y la amistad interrumpidas", del poema de Luis Cernuda "Amigos: Enrique Asínolo". Dins *La realidad y el deseo (1924-1962)*. Ed. Fondo de Cultura Económica: Madrid, p. 313.

La desarticulació de la xarxa associativa republicana

La violència política es manifestà en altres terrenys, més enllà de la repressió física amb resultat de mort i del que representà l'expulsió i l'èxode dels exiliats, entre els quals hi havia molts dirigents i quadres del sindicalisme pagès. En aquests terrenys, sovint menys explícits, ha començat a posar l'accent part de la historiografia sobre la guerra civil i el franquisme durant els darrers anys, quan s'ha donat el pas de la *quantificació* de la repressió a la seva *qualificació*. I és que també és del tot necessari, per exemple, insistir en que la repressió va actuar sistemàticament i contundent sobre l'associacionisme civil. Les noves formes d'organització agrària unificaven per llei en les Centrales Nacionalsindicalistas (CNS) a les diferents organitzacions agràries que donaren suport al *bàndol rebel*. En els territoris on aquestes tradicions eren febles o senzillament no existien, les bases sobre les quals es va crear el *Sindicat Vertical* van ser molt diferents. Aquest és el cas de Catalunya, on la seva construcció al camp esperonà dos processos simultanis: 1) de naturalesa destructiva orientat cap la repressió i la il·legalització dels sindicats i cooperatives de signe republicà, esquerrà i obrerista, i 2) un altre procés de construcció, que també adquirí un caràcter integrador en aprofitar-se de formes organitzatives pre-existents: algunes de les entitats associades al IACSI, sota l'aixopluc de la "Confederación Nacional Católico-Agraria (CNCA), i part, especialment a la província de Barcelona, dels antics dirigents i xarxes de la Unió de Sindicats Agrícoles de Catalunya (USAC).

Per tant, el procés liquidacionista del nou règim també es dirigí a tallar de soca-rel aquelles branques del moviment associatiu que s'havien anat teixint des de finals del segle XIX impulsades per la *pagesia pobre*. Entre elles un sindicalisme de *classe* pagès, que impulsà un determinat model de desenvolupament cooperatiu, construït al voltant de les propostes polítiques republicanes, anarquistes, socialistes i comunistes. Els seus dirigents foren perseguits, alguns aconseguiren marxar a l'exili, d'altres foren represaliats, víctimes de les execucions i de les presons, amb l'aplicació de la Llei de Responsabilitats Polítiques. Una Llei aquesta que, entre altres moltes conseqüències, aprofundiria en l'orientació dels decrets i ordres sobre incautament de béns aprovades al llarg de la guerra, i que foren sistematitzats posteriorment per la Llei de *Confiscación de Bienes Marxistas* de setembre del mateix any 1939. Respecte de les organitzacions civils proscriutes es declarava que "*los bienes de los antiguos sindicatos marxistas y anarquistas no pueden ser destinados a ningún otro fin más propio que el de constituir la base de la futura organización económica nacional*", que en la retòrica nacionalsindicalista no era altra cosa que el *Sindicat Vertical*. La reglamentació d'aquesta darrera Llei, aprovada pel Decret del 14 desembre de 1940, va impulsar la creació d'una comissió interministerial anomenada *Comisión Calificadora de Bienes Sindicales Marxistas*, depenent de Presidència del Govern, amb l'objectiu de procedir a la qualificació de les entitats en qüestió i a la determinació dels béns que

els pertanyien. L'activitat de l'esmentada Comissió es perllongà de forma ininterrompuda entre 1941 i l'1 de maig de 1950.

La repressió desfermada pel règim, tant al camp com a la ciutat, anà acompanyada doncs de la confiscació i espoliació del patrimoni dels *vençuts*, amb la qual cosa s'aprofundia en la desarticulació de l'associacionisme progressista i d'esquerres. En el cas de Catalunya es coneix que es va produir l'espoliació d'unes 200 cooperatives de tot tipus en finalitzar la guerra, essent incautades i/o dissoltes. S'ha afirmat de forma reiterada que dels 160 sindicats agrícoles cooperatius que existien el 1936 a la província de Barcelona, el 1942 solament en quedaren 39, que passaren a ésser 30 l'any 1957.²⁶

A partir d'un intent de reconstrucció del cens d'associacions agràries existents el 1939 a la província de Barcelona, amb base a diferents fonts, i a banda de matisar algunes qüestions, es pot sostenir que el nombre habitualment utilitzat de 39 cooperatives per l'any 1942 és força aproximat. És cert que es podria dir, tenint en compte aquelles entitats que s'integraren en les noves estructures organitzatives a partir de febrer de 1939, que hi ha indicis i documentació que els suporta sobre l'existència de 40 sindicats agrupats pel IACSI en un primer període, entre

Quadre 3 **Associacions agràries integrades per l'OSE i adherides al IACSI a les comarques barcelonines l'any 1939**

	núm d'integrades en l'OSE	% total	% comarcal	Núm adherides a l'IACSI	% total	% comarcal	núm total	% total
Anoia, L'	4	7,84	57,14	3	7,50	42,86	7	7,69
Bages, El	15	29,41	88,24	2	5,00	11,76	17	18,68
Barcelonès, El	5	9,80	41,67	7	17,50	58,33	12	13,19
Berguedà, El	0	0,00	0,00	1	2,50	100,00	1	1,10
Garraf, El	2	3,92	100,00	0	0,00	0,00	2	2,20
Baix Llobregat, El	1	1,96	8,33	11	27,50	91,67	12	13,19
Maresme, El	7	13,73	50,00	7	17,50	50,00	14	15,38
Osona	3	5,88	75,00	1	2,50	25,00	4	4,40
Alt Penedès, L'	5	9,80	55,56	4	10,00	44,44	9	9,89
Vallès Occidental	7	13,73	63,64	4	10,00	36,36	11	12,09
Vallès Oriental	2	3,92	100,00	0	0,00	0,00	2	2,20
TOTALS	51	100	56,04	40	100	43,96	91	100

Font: Elaboració pròpia a partir d'actes del IACSI (1939-1942), Arxiu del IACSI; dels expedients de zones agrícoles (1939-1945) de l'Arxiu de la Cambra Oficial Agrícola de Barcelona; de *La Vanguardia Española* (febrer-juliol de 1939).

26. DIRECCIÓ GENERAL DE COOPERATIVES (1981). *Informe sobre els patrimonis confiscats a les cooperatives el 1939*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 13-14.

1939-1941, així com de la constitució de 51 sindicats per part del Sindicat Vertical sector camp al llarg dels primers 6 mesos de 1939, en molts casos a partir d'entitats pre-existents. Això dona un nombre total de 91 sindicats agrícoles amb una certa activitat. Però a l'altura de l'any 1942, el projecte d'autonomia del IACSI respecte del Vertical ha estat un somni, i la seva carta pel cooperativisme sota l'aixopluc de la CNCA, un fracàs.

El règim franquista va impulsar un procés de *construcció*, amb la integració de diferents entitats, que va ser paral·lel a la tasca de *destrucció* que representà la depuració i confiscació de béns de les associacions que passaren a formar part de les CNS. Hi ha casos d'associacions que deixaren de funcionar per la marxa dels seus dirigents, per la por a les denúncies o la impossibilitat de retornar després dels primers dies d'ocupació de l'exèrcit franquista, sense que existís un expedient obert prèviament. Però també la situació permeté, per exemple, que les 47 associacions que el IACSI relacionava com adherides el mes de febrer de 1939, començaren a partir del mes de març a ser integrades en la CNS sector camp en alguns casos, i en altres foren dissoltes amb la intervenció directa del verticalisme. El funcionament dels aparells repressius va tenir un notable percentatge de resolucions desfavorables per a les entitats afectades en la província de

Quadre 4

Distribució comarcal d'associacions agràries afectades per la Llei de Responsabilitats Polítiques a les comarques barcelonines

	DISOLTES		INTEGRADES		TOTAL	
Anoia, L'	3	10,0%	1	9,1%	4	9,8%
Bages, El	1	3,3%	5	45,5%	6	14,6%
Barcelonès, El	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
Berguedà, El	1	3,3%	0	0,0%	1	2,4%
Garraf, El	2	6,7%	1	9,1%	3	7,3%
Baix Llobregat, El	0	0,0%	1	9,1%	1	2,4%
Maresme, El	3	10,0%	1	9,1%	4	9,8%
Osona	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
Alt Penedès, L'	12	40%	1	9,1%	13	31,7%
Vallès Occidental	5	16,7%	1	9,1%	6	14,6%
Vallès Oriental	3	10,0%	0	0,0%	3	7,3%
TOTALS	30	100,0%	11	100,0%	41	100,0%

Font: Elaboració pròpia a partir de DIRECCION GENERAL DE COOPERATIVAS (1984) *Informe sobre els patrimonis confiscats a les cooperatives el 1939*. Dpt. de Treball de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

Barcelona; del total de 41 expedients de responsabilitats dels que tenim informació, el 73% es van resoldre amb la dissolució de les associacions processades. D'aquestes el 67% de les dissoltes són entitats de caràcter cooperatiu. El Sindicat Agrícola "Alella Vinícola", creat el 1900, patí l'aplicació de responsabilitats políti-

ques, integrat posteriorment en el IACSI, i els foren retornats els seus béns prop de vint anys més tard, l'any 1957. Tanmateix, l'exemple més clar de la integració en la CNS és el del Sindicat Agrícola de Mataró i el Litoral, creat l'any 1920, del qual era responsable Pere Cabot Puig, i el seu germà Antoni, que alhora mantenia la seva adhesió al IACSI en qualitat de soci col·lectiu. El Sindicat Celler Cooperatiu – Fraternitat Obrera, de Cabanyes del Penedès (Alt Penedès), creat el 1910, fou al contrari un exemple de confiscació de patrimoni per part de la CCBSM, amb data de 8-X-1946, i de la seva integració en l'Organización Sindical Española. Un exemple similar, però referit a una cooperativa de segon grau, del qual formaven part una vintena de sindicats, fou el del Sindicat Vitivinícola Comarcal, creat l'any 1910, i que va ser dissolt per mitjà de la Llei de Responsabilitats polítiques de febrer de 1939. Per altra banda, a partir de les dades ordenades al quadre número 5, es pot apreciar l'atac al cooperativisme nascut durant la República i la presència mantinguda d'un elevat percentatge del cooperativisme creat durant el segon i tercer decenni del segle XX, molt identificat amb les iniciatives del IACSI.

Quadre 5
Antiguitat de les SSAA i SSCC existents a les comarques barcelonines
l'any 1939

	SSAA	% total	SSCC	% total	Totals	% total
Creades 1887-00	3	10,71	4	2,56	7	3,80
Creades 1900-10	0	0,00	14	8,97	14	7,61
Creades 1911-19	1	3,57	30	19,23	31	16,85
Creades 1920-29	3	10,71	22	14,10	25	13,59
Creades 1930-36	7	25,00	8	5,13	15	8,15
TOTALS	14	100,0%	78	100,0%	92	100,0%

Font: Elaboració pròpia.

Una primera aproximació, a partir d'aquestes dades, a la geografia de la repressió sobre l'associacionisme agrari barceloní, apunta cap la formulació d'alguns interrogants: A partir de 1939 hi ha una "desnaturalització" de la tradició cooperativista agrària catalana? Es pot afirmar que el IACSI, com altres institucions i entitats patronals catalanes, a partir de llavors passaren per una mena d'hivernació com sovint s'ha fet? El règim va emprar una política de *castigar* i *premiar* també entre l'associacionisme agrari? Facilità això la incorporació d'aquelles entitats i directives que s'integraren en les noves estructures institucionals?

Per últim, caldria fer esforços en la direcció de poder aproximar-nos amb més detall a les trajectòries de les 41 entitats depurades i confiscades de les quals

tenim notícies, però a més tractar d'exhaurir les fonts documentals que proporcionin més informació sobre aquest procés.²⁷

El protagonisme dels propietaris agrícoles en la construcció del Sindicat Vertical

El Règim tingué doncs la voluntat de posar en marxa un ampli programa de canvis polítics, econòmics i socials de naturalesa contrarevolucionària, en els quals el *Sindicat Vertical* havia d'ésser una peça bàsica. Sobre el que es tenen indicis suficients és sobre el fet que en la construcció del *Vertical* van participar activament una part important i representativa de les classes propietàries catalanes.²⁸ Al costat d'una identificació amb el règim per part dels hisendats i propietaris, és possible que durant els anys quaranta el "Nuevo Estado" obtingué el suport passiu tant de sectors dels petits propietaris rurals com de franges de la *pagesia pobre* a Catalunya i a la resta del país.²⁹ És molt probable que entre determinats sectors d'aquesta pagesia la seva actitud de suport li servís, com havia succeït en altres moments anteriors, de "*precario balón de oxígeno para seguir sobreviviendo*", segons la frase expressiva de Josep Fontana emprada per qüestions relacionades amb els productors cerealícoles castellans en una altre context històric.³⁰

Durant aquests anys d'una molt dura repressió per part del règim i d'estanca-ment econòmic en l'agricultura, es manifestà una enorme dificultat per tal de mostrar qualsevol tipus de resistència organitzada davant la nova situació. La supervivència individual era l'objectiu més immediat i dramàtic. Amb tot, es manifestaren actituds individuals i col·lectives de resistència pagesa davant del franquisme.³¹ Unes, a través de les reclamacions en els jutjats sobre incompliments

27. Aquestes serien dues fonamentalment: per una banda, la documentació de la "Comisión Calificadora de Bienes Sindicales Marxistas" fins ara il·localitzable per la nostra part, però de la qual tenim proves que roman als arxius del Ministeri de Treball, en la seva comissió de patrimoni sindical; i, per altra banda, a aquella part de la documentació que es conserva a l'"Archivo de la Guerra Civil de Salamanca", dels que avui ni tant sols hi ha una còpia microfilmada a l'Arxiu Nacional de Catalunya, i que fa referència a part dels processos repressius del franquisme durant la immediata postguerra.

28. APARICIO, M.A. (1980). *El sindicalismo vertical y la formación del Estado franquista*. Barcelona: Eunibar, p. 202. I especialment RAMOS, Gemma (1990). "El sindicat vertical: mecanisme de control social i instrument de poder". Dins *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*. Barcelona: Crítica, p. 146-147.

29. Sobre les actituds socio-polítiques d'aquests sectors socials, delimitada a un àmbit geogràfic molt concret, veure FONTI, Jordi (2001). *¿Arriba el campo! Primer franquisme i actituds polítiques en l'àmbit rural nord-català*. Girona: Diputació de Girona.

30. FONTANA, Josep (1973). *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*. Barcelona: Ed. Ariel, p. 193.

31. ESQUÍ, Claudi (1985). *El nostre sindicat agrícola en plena postguerra. 1940-1946*. Vallbona de les Monges: edició autor.

ments o revisions dels contractes de conreu, resoltes en la seva major part, segons es desprèn de la consulta de la jurisprudència del període, de forma molt favorable als propietaris. D'altres, expressades per part d'associacions agrícoles, no des d'una posició estrictament d'oposició política, que criticaven determinades realitats. Aquest fou el cas del Sindicat de Vinyaters d'Igualada, integrat en la CNS, que en la seva memòria de 1952 denunciava *"la desastrosa actuació del Sindicat fins l'any 1950, exceptuant el període de la guerra civil espanyola (...)"*. La junta d'aquesta entitat, amb prop de 500 socis llavors, qüestionava les actuacions de les jerarquies sindicals en la seva memòria d'activitats. Una publicació feta en català que fou denunciada immediatament pel delegat sindical de la cinquena zona agrícola.³²

La *"contrarevolució agrària"* s'afirmà d'acord amb tres elements: 1) l'ús de la violència política 2) el retorn de terres per la via legal o de facto 3) un gran espai obert per la reorganització dels propietaris dins i paral·lelament al Vertical. Aquests instruments foren claus per l'intent dels propietaris d'assolir de nou l'hegemonia social sobre la resta de la pagesia. Aquest fou un procés al llarg del qual va elaborar-se, en el cas de Catalunya, un discurs que connectés amb les tradicions *pairalistes* anteriors que s'havien trencat, i que havia de permetre durant aquests anys de la immediata postguerra llimar la fractura social oberta amb la Guerra civil.

El president del IACSI, Epifani de Fortuny en el qual llavors també es concentraven els càrrecs de Cap provincial de política agrària de Falange i president del *Consejo Asesor Provincial Agrícola de la CNS*, el 1942 havia afirmat que *"la paz en el campo"* era una premissa indispensable, *"no sólo una paz material ampliamente conseguida, sino una definitiva paz espiritual, a la que sabemos que no puede llegarse fácil ni rápidamente después de tan larga etapa de odios y rencores"*.³³ Aquest era el discurs públic d'aquest antic militant de la Lliga, tanmateix la seva convicció com la de molts altres propietaris quan es tractaven temes concrets, com la llei d'arrendaments rústics que s'elaborava cap 1942, era ben diferent; aleshores les consideracions prenen un to menys conciliador, i s'argumentava que si bé *"Después de la guerra se restableció automáticamente la paz en el campo"*, aquesta tenia el seu fonament en el fet que en ella *"influyó de una parte el obligado silencio y sometimiento de los que se comportaron mal o indiferentemente, que era también como portarse mal, (...)"*.³⁴

32. SINDICAT DE VINYATERS D'IGUALADA (1952). *Memòria del període Maig de 1950 a Maig de 1952*. Igualada : Sindicat de Vinyaters d'Igualada. Arxiu Càmera Agrícola Provincial de Barcelona (ACAPB).

33. *Escrito presentado al Ministro de Agricultura. 15-VIII-1941*, Acta del 2-IX-1941. AIACSL Lligall "Actes IACSI-SSACA, 1941-1949". Veure també FORTUNY, Epifani, "Paz en el campo". Dins *Memoria del IACSI-SSACA*. Cuaderno 7, p. 12-13.

34. *Acta de la Junta de Mando del IACSI-SSACA, del 2-IX-1941*. AIACSI. Lligall "Actes IACSI-SSACA, 1941-1949".

Des de finals de gener de 1939 les terres havien estat recuperades pels seus antics propietaris. El franquisme representava, després de l'experiència traumàtica de la Guerra civil, un sistema de "pacificació social" amb el qual les classes propietàries catalanes estaven disposades a col·laborar. Havien d'estar agraïdes, ja que el règim els havia fet recuperar les seves propietats i ara els permetia tenir un cert paper en la distribució de la "pau social".³⁵ Tanmateix, l'enfrontament civil havia travessat la societat, i la línia s'establia entre *vencedors* i *vençuts*.

Referències bibliogràfiques

BALLESTER, David (1998). *Els anys de la guerra. La UGT de Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Columna.

BARCIELA, Carlos (1986). "Los costes del franquismo en el sector agrario: la ruptura en el proceso de transformaciones". Dins: VV.AA. *Historia agraria de la España contemporánea*. Barcelona: Crítica.

CERNUDA, Luis (1982). "De la conversación y la amistad interrumpidas", del poema de Luis Cernuda "Amigos: Enrique Asúnsolo". Dins *La realidad y el deseo (1924-1962)*". Ed. Fondo de Cultura Económica: Madrid.

COLOMER ROVIRA, Margarida (1996). *Josep Calvet i Móra. La trajectòria d'un rabassaire argentoni 1891-1950*. Ed. Ajuntament d'Argenton: Argenton.

Diccionari Biogràfic del Moviment Obrer als Països Catalans (2000). Edicions Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona.

DREYFUS-ARMAND, G. (1999). "Diversidad de retornos del exilio republicano de la guerra civil española". Dins: J. Cuesta (coord), *Retornos (De exilios y migraciones)*. Madrid: F. Largo Caballero.

JUAN, R. "Notes sobre el feixisme agrari espanyol: la utilització del cas Valencià". Dins *Arguments*, núm. 4.

MARTÍN RAMOS, J.L. (2002). *Rojos contra Franco. Historia del PSUC, 1939-1947*. Edhasa: Barcelona.

MAYAYO, Andreu (1995). *De pagesos a ciutadans. Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agraris a Catalunya, 1893-1994*. Ed. Afers: València.

MIR, Conxita (2000). *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de postguerra*, Lleida: Milenio.

PI PADRÓS, Carme (1988). *Feliu Tura i Valldeoriola. Rabassaire i Alcalde republicà. Mollet del Vallès, 1888-1956*. [Treball de curs]. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

35. RIQUER, B. de, i CULLA, J.B. (1989). "El franquisme i la transició democràtica, 1939-1988". Dins *Història de Catalunya* dirigida per P. Vilar. Barcelona: Edicions 62, p. 135-137.

PIGENET, P. (2002). "D'una guerra a l'altra: la trajectòria socioeconòmica dels refugiats catalans a França del 1939 al final de la Segona guerra mundial". Dins: *Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions*. Ed. Associació Recerques i Pagès Editors: Lleida.

PIÑOL, Josep M. (1993). *El nacionalcataolicisme a Catalunya i la resistència, 1926-1966*. Publicacions Abadia de Montserrat: Barcelona.

POMÉS, Jordi (1991). *Les "Mataro's Potatoes" i el cooperativisme agrari al Maresme (1903-1939)*. La FSAL. Barcelona: Caixa Laietana.

Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer, (1998), núm. 3.

RIQUER, B. de, i CULLA, J.B. (1989). "El franquisme i la transició democràtica, 1939-1988". Dins *Història de Catalunya* dirigida per P. Vilar. Barcelona: Edicions 62.

ROIG, Montserrat (1977). *Els catalans als camps nazis*. Eds. 62: Barcelona.

SOLE, Josep M. (1985). *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Eds. 62: Barcelona.

SORNÍ MAÑÉS, José (1978). "Aproximación a un estudio de la contrarreforma agraria en España". *Agricultura y Sociedad*, núm. 6.

TORAN, Rosa (2002). *Vida i mort dels republicans als camps nazis*. Ed. Proa: Barcelona.

VELASCO MURVIEDRO, C. (1982). "El pensamiento agrario y la apuesta industrializadora en la España de los cuarenta". Dins *Agricultura y Sociedad*, núm. 23.